

‘ધ્વનિ’ કાવ્ય સંગ્રહના ગીતોમાં સઘન રાગાવેગની હેલી

ડૉ. શિવરામ શ્રીમાળી
ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, મહિલા કોલેજ, ઊંઝા

અનુગાંધીયુગના કવિઓને પોતાના સંવેદનોને આકાર આપવા માટે ઇંદોબદ્ધ રચનાના ચુસ્ત લય કરતાં, વિવિધ આરોહ-અવરોહ, લહેકા-લઢણને સમાવી લેવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા ગીત-સ્વરૂપનું રાજેન્દ્ર શાહને આકર્ષણ ભારે છે. એવું તારણ ધ્વનિ કાવ્યસંગ્રહના કુલ ૧૦૮ કાવ્યોમાં ૪૫ જેટલાં ગીતો છે. ટાગોર, ન્હાનાલાલ, ઉમાશંકર, મેઘાણીની ગીતરચનાઓના પ્રભાવમાંથી મુક્ત બની નિજીબાનીમાં ગીતો લખવામાં રાજેન્દ્ર પ્રણયનાં ઉન્મત ઉદ્દેકોને ગીતના લયલિલ્લપ્તમાં ઝીલવાનું એમને વધુ ફાવ્યું છે. અને ઇંદોબદ્ધ રચનાઓની શિષ્ટ બાની કરતાં તળપદા લહેકાઓ ધરાવતી ગીતરચનાઓમાં પ્રણયોર્મિના વિવિધ મરોડ ઘણા સંતર્પક અને અર્થ ચમત્કૃતિ સાધક નીવડ્યાં છે.

‘તને જોઈ જોઈ તોય તું અજાણી’ ગીતમાં શૃંગારની પરિભાષામાં રૂપકાત્મક રીતે પરમતત્ત્વને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. લૌકિક શૃંગારનો ભાવ પણ સ્વતંત્ર રીતે માણી શકાય એવી લક્ષણાશક્તિ અહીં છે. મુંબઈથી થાણા જતાં કવિએ અજવાળી બીજનું દર્શન કર્યું જે સંવેદન આ ગીતમાં અભિવ્યક્ત થયું બીજના દિવસે પૂર્ણચન્દ્રનો શેષભાગ ઝાંખો ઝાંખો દેખાતા હોય ત્યારે બીજ લેખા ઝબકતી હોય છે. આવા દશ્યમાં કવિ ધૂમટો તાણીને ઊભેલી લક્ષ્મણુ પ્રેયસીનું ચિત્ર કલ્પે છે. મિલનોત્સુક પ્રિયતમાનું રમ્ય ચિત્ર આ કલ્પનામાં ખડું થાય છે. આ પ્રેયસીના અસ્તિત્વને ગૂઢ રહસ્યમયતાનું પરિણામ છે.

‘પીળી છે પાંદડી’ માં અદ્વૈત ગ્રામીણ કન્યાના પ્રણયભાવોને પ્રકૃતિના આશ્રયે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યાં છે. ઝાકળિયામાં વેચીને, પોતાના ખેતરમાં બાજરીના ઊભા પાકને નિહાળતાં એમાં હૃદયગત પ્રણયભાવોનું આરોપણ કરી રહે છે. ઝાકળિયાના વિશ્રાન્તિ ભર્યા સ્થાનમાં પણ એને આસો માસના કુમળા બપોર આકરા લાગે છે. આંબાડાળે ઝૂલનારા વૈશાખના બપોરની સ્મૃતિ એની પ્રણયાનુરાગી ચિત્ત દશાનો ચિતાર આપી રહે છે.

‘હું તો
અજવાળી રાતનો માણું ઉજાગરો’

પંક્તિમાં વિપ્રલંબ દશાની અભિવ્યક્તિ બળકટ બની છે. બીજી પંક્તિની ભાષા રૂપકાત્મક છે. કોસના પાણીના ઢાળિયાનું વહેણ એને કાલિંદીના જળ સમુભાસે છે. આંબલીની છાંય કદંબ બની જાય છે. એના મનમાં જાગતું ફાટફાટ તોફાન અસહ્ય છે. એની વિહવળ ચિત્તદશા આથી જ નજર સામે લહેરાતા બાજરાના કાળા રંગમાં કૃષ્ણની શ્યામલ છબી અને પીળી પાંદડીમાં રાધાની સ્વર્ણિમ લીલા દ્વારા વ્યક્ત કરી લે છે. સંગોપ્યતાના ગુણ દ્વારા રજૂ થતો ઉત્કટરાગાવેગ ગીતરચનાનો વિશેષ છે.

‘વાયરે ઊડી ઊડી જાય’ ગીત ગ્રામીણ નાયિકાના મુગ્ધ પ્રણયસંવેદનને મૂર્ત કરે છે. વાયરાથી ઊડી જતા પટોળાને કારણે નાયિકાનું ભોળું મન મૂંઝાઈ રહ્યું છે. ઘરની ગલી છોડીને કેટલી દૂર આવી ચડી છે. ને હજૂ ખેતરની આંબલી તો કેટલી દૂર છે... નાયિકા અડધે માર્ગે એકલી અજંપ બની છે. ‘‘કોની તે સંગ ઉર ખેલું?’’ હૃદય ઉઘાડવાને માટે સન્મુખ પ્રિયતમ નથી. એનો અજંપો છે. એની પરાકાષ્ઠા નીચીની પંક્તિઓમાં આવે છે.

‘‘છાતી ઢાંકુને ઊડે માથાનો છેડલો
ઢીલો તે જાય વળી છૂટી અંબોડલો,

મહુડાની ડાળીએ બેઠેલું કોઈ મને,
જોઈને રિઝાય છે હોલું”

વાયરાથી ઊડી જતા, પટોળાને કારણે અંગ ઢાંકવાની મૂંઝવણે મીઠી અજંપાની દશા ખડી કરી છે.

ઢીલો અંબોડો છૂટી જાય છે. અને એના અનવદ્ય સૌન્દર્યને નિહાળતા મહુડાની ડાળે બેઠેલું હોલું આનંદ પામે છે. પ્રણયનો મત આવેગ અહીં ગોપવીને વ્યક્ત થયો છે.

‘અલ્યા મેહુલા’ ગીતમાં પાંદડી અને મેહુલા વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા પ્રણયભાવનું કૌતુકરાગી શૈલીએ નિરૂપણ થયું છે. પાંદડી મેહુલાને ફરિયાદ કરે છે.

“મારા ખેતરની વાટમાં વગાડ નહીં પાવો
તારે કોઈના કાળજાનો રાગ નહિં ગાવો.”

નીચા નેણ ઢાળીને દાતરડું ફેરવતાં પાવાના સૂરોથી પાંદડી હૈયું ખેંચાય છે. આવેગોના ઘોડાપૂરનું સઘળું તણાઈ રહે છે. મીઠી વેદનાથી મૂંઝાતી પાંદડી મધુરો ઠપકો આપતાં મેહુલાને કહે છે.

“તને કોણ બોલાવ્યો તે આજ અહીં આયો?”

મેહુલો પાંદડીને સંભળાવે છે કે ખેતરના ખૂણામાં એના ટહુકાથી વનેવન કાળો કેર વરતાયો છે. માટીની રાતી ભોંય પર પાંદડીના લીલુડા ઘાઘારાનો ઘેર લહેરાય છે. મેહુલાનો અજંપો મુગ્ધતા સભર છે.

“હું તો મ્હોરેલી મંજરીની ગંધથી ઘવાયો.”

મેહુલાનો અજંપો અહીં રાગાત્મક પરિણામ ધારણ કરે છે. ‘માટીની રાતી ભોંય અને ઘાઘારાનો લીલો ઘેર’ જેવા સંદર્ભોમાં ઈન્દ્રિયસંબંધમાં રાગવેગની બલિષ્ઠતા સૂચવાય છે. ‘વાલોરની વાડી અને તાડ કેરી ઝાડી’ ની ગીચ સભરતા અને એકાંતનો ઉલ્લેખ કરીને પાંદડીનું મસ્તીભર્યું ઈજન.

“અલ્યા કંઠ લગી પ્રીતનો પિવાય ત્યહી કાવો” પ્રગલ્ભ રસિક વૃત્તિનું દ્યોતક બને છે. પાંદડી અને મેહુલાની સંવાદાત્મક ઉક્તિઓમાં આમ લૌકિક પ્રણયના સઘન રાગાવેગોને સંગોપીને રજૂ થાય છે.

‘સંગમાં રાજી રાજી’ ગીતમાં પ્રિયમિલનની ઉન્માદ-દશાનો સૂચક ઉઘાડ ઉપાડની પંક્તિમાં રજૂ થયો છે.

‘બોલવા ટાણે હોઠ ખૂલે નહિ.

નેણ તો રહે લાજી,

આપણા એકબીજાના સંગમાં રાજી.’

“મને મેં તારું જાણ્યું ના” ગીતમાં પ્રિયાને ન કરી શકાયાનો વિષાદ છે. એક ભૂલ પોતે કરી એનું પ્રાયશ્ચિત અને પશ્ચાત્તાપ આ ગીતમાં વ્યક્ત થયો છે. જો કે વિયોગ-દશાનો આવો ઉત્તાપ રાજેન્દ્રની કાવ્યસૃષ્ટિમાં દુલભ છે.

“મને મેં તારું જાણ્યું ના જાણ્યું ના

આંગણે જેને ઈજન દીધું ઘરમાં એને આણ્યું ના...”

“ફૂલની કળી” ને સંબોધતાં પોતાની જ ગંધથી યૌવનની સૌન્દર્ય સુરભિથી અકળાતી ફૂલકળીને કવિ ઉદ્દેશ છે.

“અલિ એ ફૂલની કલિ !

તારી પાંદડી નાં રાત બંધન માંડી જો ગંધ કશી અકળાય !”

“પદમણી વેણ મારું પાછું મા ઠેલ્ય” વાળી રચનામાં યૌવનનો લહાવો માણી લેવાનું ઈજન છે. મસ મસ ફૂલડે કદંબ મ્હાર્યો છે. નાગરવેલ પણ મ્હોરી ઊઠી છે. સીમાડે સીમાડે પંખીના ગાનમાં જોબનિયા એ ટહેલ નાખી છે. પ્રિયાના હૈયાની હેલને રંગ મહેલ લાઘ્યો છે.

“નહીં આગલા નહિ પાછલા ગોરી ! વચલા તે ચાર દિનો ખેલ
તારા તે હૈયાની હેલમાં રૂપાળો લાઘ્યો મને છ રંગ—મહેલ.”

પ્રિયાને મનાવવા માટેની આવી ચાટુકિતઓમાં પ્રણયનો ઉન્માદ પ્રગટે છે. “ફરી ફરી ફાગુન આયો. રી” માં વસંતનો ઉદ્વપન કારી પ્રભાવ કેવો ઝીલાયો છે.

“મંજરીની ગંધ
પેલા કિંશુકનો રંગ
કોકિલ કેરો કંઠ.”

“હો સાંવર થોરી અંખિયન મેં” માં રાજસ્થાની ભાષા છાંટ ધરાવતા શબ્દોનું નાવીન્ય છે. જો કે રાધા—કૃષ્ણની રાસ—લીલાના વર્ણનો ગુજરાતી કવિતામાં ઘણાં પ્રાપ્ત થયાં છે. અહીં કશું અરૂઢ સંવેદન નથી. સિવાય કે ભાષાનું નવીન જણાતું સ્તર, છતાં દશ્ય—શ્રાવ્ય ગુણ ધરાવતાં કેટલાંક કલ્પન ચિત્રો આસ્વાદ્ય બન્યાં છે.

“આપણાં બેનાં એક બન્યાં મન” ગીત વિપ્રલંભ શૃંગારનું ગાન કરે છે. પ્રિયતમ—પ્રિયતમાનાં મન—વાણી એક બન્યાં હતાં મિલનનો આહલાદ માણે ન માણે તે પહેલાં તો વિરહ આવી પડયો. મિલનનો આનંદ ક્ષણિક બની રહ્યો છે. આ પ્રેમીજનોને તો અવનિથી આભ લગી એક સેતુ બાંધવો હતો પણ કોણ જાણે કયા અજાણ્યા લોકમાંથી વિઘ્ન આવી પડયું.

“ઈંધણા વીણવા ગૈતી” ગીતરચનામાં બપોરની વેળાએ ઈંધણા વીણવા ગયેલી નાયિકાનો ઉદાત્ત રાગાવેગ પ્રગટ થયો છે. ગામડાની અદ્ધડ કન્યા પોતાના પ્રણયાનુભવોને સહિયર પાસે વર્ણવતી જાય છે. સૂના ચૈત્ર આકાશમાં કોકિલ કંઠ સંભળાય છે. વનની નવલી કૂંપળો ભરી વનરાઈ દક્ષિણના વાયરે ડોલી ઊઠે નાયિકાએ ડાળ, ડાંબળી અને સૂકાં અડૈયાં વીણ્યા, લીલા પાંદડીઓમાં મ્હેકતાં ફૂલો અંબોડામાં ખોસ્યાં અને વાત્રકના વ્હેણમાં, ન્હાવાના સંદર્ભોમાં ઈરોટિક કલ્પના સમાઈ છે. પ્રિયજન સાથેના મધુર સંવનનની ક્ષણોનો એમાં સંકેત છે. વનની વનરાઈ, કોકિલનો કંઠ દક્ષિણનો પવન વગેરે તત્ત્વો એ પ્રણય ઉર્મિ માટે ઉદ્દીપન વિભાગો બન્યા છે. બપોરી વેળાએ નાયિકાએ અનુભવેલા પ્રણયસંવનનને એની સહિયર પાસે વર્ણવતા આ ગીતમાં પ્રતીકાત્મકતા છે. રોમેન્ટિક શૈલીના ઉદ્દેકમય ઉદ્દગારોની વ્યંજના બળુકી છે.

“પોયણીએ ઊંચું જોયું” માં પોયણી અને ચંદ્ર જેવાં પ્રકૃતિના તત્ત્વોને વિશે પ્રણય સંવેદન રજૂ થયું છે. ચંદ્રના મિલનને ઝંખતી પોયણી તીવ્ર ઉત્સુકતાથી, અઘીરતાથી આકાશમાં ચંદ્રને નીરખી રહી છે. એ મિલનોત્સુક વિરહીણીની દશા અનુભવે છે. પણ એને ખબર નથી કે બિંબ રૂપે ચંદ્ર તો “પાણીની પાશ”માં બંધાઈ ગયો છે.

રાજેન્દ્ર શાહના ‘ધ્વનિ’ કાવ્યસંગ્રહના ઉત્તમોત્તમ ગીતાનો મિષ્ટાનથાળ પીરસવા અહીંયાં માત્ર વિહંગાવલોકન દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરી ગીતામાં પ્રગટતી ભાવોર્મિઓ કેવી ખીલી ઊઠે છે. તે તરફ માત્ર અંગૂલિ નિર્દેશ જ.